др Милић Ј. Милићевић
Историјски институт Београд

Александра Вулетић, БРАК У МОДЕРНОЈ СРБИЈИ,
Лагуна, Београд, 2025, стр. 283.

Ако би се на најједноставнији и најсажетији начин могла исказати потка ове историографске студије онда би то свакако била њена прва реченица, да „људска цивилизација почива на браку". Управо ова констатација, на примеру нововековне Србије, основа је овог дела. Друго, на шта такође треба указати је његово место у домаћој историографији која се практично до данашњих дана бави готово искључиво политичким темама, махом у виду билатералних односа Србије и сила, понеком репрезентативном биографијом, веома мало, обичним животом њених житеља у шта наравно спадају и елементи брачних односа. Ова тема, као и многе друге „обичне" остајале су по страни или су се са становишта „великих тема" једноставно подразумевале.

Темељ ове монографије представља докторска дисертација *Брак у кнежевини Србији* одбрањена 2008. године. Како се од тог времена појавило још неколико наслова на ову тему, књига коју овде представљамо добила је нешто употпуњеније рухо, с тим што је начин излагања у виду успешног повезивање хронолошких и тематских сегмената остао сличан њиховом ранијем предлошку.

Уводни део посвећен је браку у хришћанској Европи. Овде се истиче својеврсна генеза начина скалапања брака, најпре према обичајним, потом хришћанским и на крају државним нормама. Ипак у овој генези имамо и изузетке, оне у Русији или у Османском царству, где брак увек прати верски прерогатив. Извесне сличности, у даљем излагању и на специфичан начин, присутне су и у Србији од избијања Првог српског устанка, што значи са знатним временским закашњењем.

У оквирном погледу дело др Александре Вулетић подељено је на пет тематских целина и закључак, при чему свака од њих садржи и шест до десет подпоглавља. Као и у сваком ваљаном научном раду иза њих следи обиман спи-

сак коришћених извора, укључујући и периодику, као и богату литературу.

Прво поглавље *Под окриљем цркве и државе* има углавном хронолошко обележје и обухвата период од времена Устанка и прве, потом средишње године, настанка модерне српске државе и друштва. Брак у овом периоду и сва догађања с њим у вези оличавају низ антагонизама у првом реду између традиционалних народних обичаја, потом црквених правила и коначно оних насталих током стварања модерне српске државе. У време раније турске владавине јурисдикција српске цркве у погледу брачне везе остала је непромењена. Међутим, моћ српске цркве у погледу њених центара, броја свештеника и свих неопходних елемената за склапање номиналног хришћанског брака била је крајње ограничена. Овакво стање приметно је и у времену Првог српског устанка уз низ других, пропратних појава попут отмице девојака, чедоморства, продаје девојака и разних других негативности. Ни каснији законодавни акти из времена након окончања оба устанка, из 1818. и 1827. године који су санкционисали отмицу девојака, проституцију и чедоморство, па и прескупе свадбене обичаје, нису по ауторкином мишљењу наишли на претеран одзив у народу, међу црквеним круговима, па ни у погледу практичног спровођења од стране самог Кнеза. Све изречено поткрепљено је бројним низом цитираних докумената.

Као што је у каснијем делу овог поглавља назначено, сви покушаји државе да се одагнају већ поменуте негативности и да се брачна веза „укалупи“ у законске норме, посредством аката из 1837, 1847, 1862. и 1890. у народу су по правилу остали осујећени или тачније игнорисани. Можда највећи, барем формални успех, мерећи према дужини трајања имао је закон из 1836. који је регулисао брачна питања између цркве и државе. Како ауторка даље закључује у овом поглављу друштвена реакција и даље је остајала крајње супротстављена, упркос чак и строгим казнама наметнутим од стране државе.

Друго поглавље и у њему низ подпоглавља, сведочи да је брак у модерној Србији најпре породични аранжман наметнут од стране колектива, а потом и економска нужност. Породични аранжман заснивао се на низу елемената који подразумевају првенствено материјални статус будућих супружника. У даље услове ауторка убраја етничке елементе; бракови су ретко мешовити. Приметна је и извесна територијалност пошто невеста по правилу није из истог села. Коначно, склапање брака у смислу породичног аранжмана има и несумњиву предност у односу на црквена правила. Брак је условљен и економском нужно-

шћу јер се путем доласка невесте добија и радна снага, неопходна за сва махом аграрна занимања. Супруга из градске средине, због структуре становништва ређе је присутна, а њени будући задаци везани су искључиво за кућевне послове, што значи да се градска жена у браку третира углавном као нека врста послуге. Ови, прагматични разлози диктирају формалне елементе склапања брака, другим речима традицију.

У даљем току излагања ауторка нас уводи у обичаје и начине склапања брака са изричитим нагласком на разликама у пракси између сеоске и градске средине. На селу млада се „куповала“ што је била заправо извесна надокнада њеној породици за губитак једног радно способног члана. Овај вид подразумевао је извесно даривање било да се радило о готовом новцу или пак о другој врсти дарова. Но, захтеви за материјалну накнаду нису увек били физички остварив на шта је реаговала не само црква већ и држава чија је Уредба о браку из 1818. ограничавала поклоњену своту на 25 а потом на 50 гроша. Материјална оскудица изазивала је понекад и „отмицу девојака“ што је у пракси понекад прелазило и у оружани обрачун. Овај чин, у виду форме „пуцања из пушке“ опстао је и до данашњих дана. У пракси, дешавали су се и супротни случајеви, да девојка пребегне у младожењину кућу, најчешће због противљења родитеља, после чега је неминовно долазило до склапања брака и тиме измирења породица. У извесним случајевима будући младожења одлазио је из своје породице, придруживши се невестиној, а узрок тога био је најчешће недостатак мушке радне снаге. Градски обичаји склапања брака умногоме су били супротни оним сеоским, јер је за разлику од обичаја „куповине“ овде је млада, тј. њена породица давала мираз. Његов износ, у новцу или предметима остајао је њено власништво, али под мужевљевом управом, тако да се у случају развода, он враћао бившој супрузи. Мираз као појава био је средство репрезентације и такмичења о чему сведоче замашне своте издате од стране појединих очева. Говорећи о овоме ауторка подвлачи да је српска држава, изричита против обичаја куповине девојака на селу, у погледу давања мираза у граду била прилично толерантна.

Мада је епоха 18. века у Европи увела начело индивидуализма, а наредна деветнаестовековна нове погледе на улогу жене и мушкарца у грађанском друштву, стари, традиционални концепт у Србији је и даље био на снази. Чак и познати српски интелектуалци из свих области мисаоног деловања, били су јој више него склони. Бројна имена која Вулетићева у поглављу *Под лупом јавности* помиње били су више него конкретан доказ. Први међу њима је

и Светозар Марковић који је сматрао да је патријархални концепт брака најбоља препрека пролетеризацији домаћег друштва. Сличног мишљења у нешто измењеној форми била су и друга знаменита имена попут Михаила С. Полићевића, Јаше Томића, Алимпија Васиљевића или Јакова Игњатовића. Стога у српској мемоаристици, са делимичним изузетком Владана Ђорђевића, готово да и нема речи о браку, још мање о љубави пошто је она била неспојиви елемент патријархалне средине. Сличан став, још раније исказује Доситеј инсистирајући на жени као помоћнику мушкарцу, а никако као „робу страсти". Улога слабијег пола огледа се првенствено у приватној сфери живота, са изузетком у погледу националне борбе. У томе, како сведочи Нићифор Дучић, најбољи пример представља ангажовање Американки у време борбе за националну независност.

Најобимније поглавље Вулетићкине студије *Циклус брачног живота,* представља својеврстан попречни пресек функционисања брака укључујући и његове аномалије. Једна од њих исказана већ на почетку, у првом подпоглављу, крије иза себе једно суштински животно питање. Оно се односи на сексуалне односе пре ступања у брак. Мада је ова појава у предбрачном животу била ређа, њих је на селу несумњиво било, како код младих жена, тако још више код младића, при чему су се код првих наметале знатно више ограде. Прва је била губљење невиности или још проблематичније остајање у другом стању. Ипак, ово није подразумевало увек трагичан исход; проблем се решавао најчешће венчањем уз, у великом броју случајева, извесну материјалну компензацију. Низ примера наведених у тексту указује и на то да су ванбрачна искуства код младих на истоку Србије била учесталија, делимично и прихватљивија уз поштапалицу да је „такав обичај". Императив удаје био је присутан и у граду при чему се положај девојке сасвим другачије третирао. Она се није „показивала" као у случају сеоске средине, већ је морала бити што дискретнија и ненаметљивија искључиво у циљу добре удаје. Будућа невеста је са друге стране својом појавом имала и задатак привлачења будућег брачног партнера, што је са становишта логике било у приличној противречности.

Ако је удаја девојке у сеоској средини била највећи императив, онда је предбрачна трудноћа била сигурно највећа препрека. Међутим и за то су се налазила решења која су у неким случајевима била више него радикална. Уобичајен прекид трудноће најчешће је подразумевао изазивање спонтаног побачаја посредством „баба" присутних у сваком селу. Много драстичнији случајеви подразуме-

вали су и чедоморство, законски санкционисано знатно строжије у погледу девојака него у случају младића, оца детета. Ипак, и овде је новчана надокнада, праћена и евентуланим склапањем брака такође била једно од потенцијалних решења. Слично, мада у блажој форми било је и у граду. Новорођенче је често остављано на старање неком случајном налазачу или је порођај вршен у другој средини. Ипак, како истиче ауторка, статистика рађања ванбрачне деце била је крајње ниска, тек 4 до 5 промила по чему је Србија била на дну лествице у односу на друге европске државе.

Слободна воља у избору брачног партнера, како је и црква формално наглашавала, била је све само не слободна, чега понекад нису били свесни ни сами будући супружници. Мада је у неким случајевима брак заиста склапан из наклоности, њега су понајвише диктирале друштвене и економске околности, а њихови извршитељи били су чланови породице, при чему овај појам треба узети у ширем смислу. Један од битних елемената био је и старост супружника, тачније редослед удаје, где је предност имала наравно најстарија кћер. Исти принципи важили су и у градској средини, при чему је основни мотив овде био нешто другачији, припадност породице одређеној врсти професије. Зато су се девојке из трговачких породица удавале за младиће из сличних, идентично као и оне из занатских. Брак је тиме добијао облик социјалног повезивања и постепеног затварања социјалног круга. Створен првенствено на материјалним принципима, брак је у граду често је праћен и законским клаузулама у виду предбрачног уговора. Све наведено поткрепљују и сведочанства угледних српских имена попут Јеврема Грујића, Милутина Миланковића и већ помињаног Владана Ђорђевића.

Подела улога у брачној заједници о којој се говори у даљем току излагања била је унапред одређена. Жена је увек била подређена кући, читај мужу, практично у сваком погледу укључујући и сам начин ословљавања. Прилично обиман навод Владимира Карића који ауторка овде доноси можда је и најбоља потврда ове тезе. Жена у породици без обзира на старост увек је „млађа“, а њен статус се при настанку порода, поготово мушког, само делимично ублажава. Жена или жене у патријархалној породици криве се за све негативности укључујући и приметну тенденцију распада задруге и постепеног преласка на поридично газдинство. Што се тиче градске средине овде је уочљивија и разлика у образовању. То опет посредно повећава улогу нежнијег пола пошто уз бригу о кући она има и једну додатну, њену репрезентацију. Порекло овог обрасца

ауторка налази у обичајима какви владају у Средњој и Западној Европи.

Обострано поштовање брачних улога кроз узајамност и наравно подређеност жене били су само идеално лице брачне заједнице. Но, пракса, како нас обавештавају многи судски искази, била је често веома далеко. Због великог броја социјалних функција брака он је најчешће био заједница не само удаљена од љубави већ и од самог појма заједничког живота, или још учесталије, стециште обостраног разочарања. О овоме јавност је остајала више-мање необавештена осим у случајевима конкретног спора доспелог и до судских инстанци. Наличије брака подразумевало је индиферентност супружника или пак бруталност, својствену не само мушкарцима, што је у неким случајевима доводило и до убиства. Нерад једног од супружника, склоност пићу код домаћина, па и незадовољство у погледу сексуалних односа такође су били неки од пратећих момената. Супротно томе, упражњавање односа у браку некада је доносило и венеричне болести.

Како је брачна веза, судећи по ранијем ауторкином излагању, била све само не идеална, срећа и задовољство тражени су и изван ње. Ова појава према записима хроничара обележила је цео 19. Век, тако да у боља и моралнија времена у стварности никада нису ни постојала. Упркос моралној и касније законској осуди, прељуба је било на обе стране, с тим што су у случају жена оне биле подложније осуди. Поредећи оваква догађања на селу и граду Вулетићева сматра да су практичне могућности за ванбрачну везу у граду биле веће првенствено због рада мушкарца ван дома. Понекад је наводна прељуба била само платонски чин, док се у другим случајевима од мушкараца тражила и материјална надокнада у виду поклона, или путем трговине утицајем.

Мада би се према бројним примерима које ауторка наводи погрешно могло закључити да је развод у Србији 19. века био релативно честа појава, статистички подаци изнети на крају овог дела излагања говоре потпуно супротно, пошто се на 1000 склопљених бракова разводило тек њих 12. Ипак, овом треба додати да је формални развод био само један вид разилажења супружника. Самовољно напуштање брачне везе такође је било присутно поготово када је реч о мушкарцима. Извесну погодност у правцу развода пружали су и канони Православне цркве поготово од 1837. године када су после низа тешкоћа коначно основане конзисторије намењене регулисању брачних спорова. Молбе за развод, канонски оправдане, углавном су подразумевале прељубу, потенцијално убиство и намерни

побачај у случају мушког уручиоца или присилан блуд, лажно сумњичење или стварну прељубу када је реч о жени. Ипак црквена политика, у циљу очувања брачне заједнице, начелно је ретко давала пристанак за развод, а сличан став имало је и целокупно српско друштво. Сведочанства која је ауторка овде навела показују широк спектар разлога за раскид. У њима се, уз поменуте канонске, наводи и болест једног од супружника, сексуална неспособност, небрига о домаћинству и наравно, поново прељуба. Било је и случајева да се уз молбу за развод прилаже и молба за дозволу склапања новог брака. Утицај државе на развод био је посредан и тицао се једино материјалних односа. То је поред осталог подразумевало и клаузулу да кривац за развод мора да издржава бившег супружника у року од три године, што је могуће, било и главни разлог малог броја бракоразводних молби.

Висока стопа смртности чак и код млађих људи, а као последица тога материјална несигурност, недостатак радне снаге и бројност деце са само једним преосталим родитељем, приморавали су како удовце тако и удовице на трагање за новим брачним сапутником. Јавно мнење па и сама црква томе нису били противни, изузев у смислу канонског ограничења за склапање до три брака. Ипак, у посебним случајевима поготово када је реч знаменитијим и богатијим удовцима, женидба је одобравана и по четврти пут. И овде као и у претходним деловима текста ауторка наводи низ конкретних случајева према којима сазнајемо и извесне модалитете . Један од њих је и тај да су се удовци често женили удовицама. У другим случајевима, код занатских или трговачких кућа удовице су испрошене од стране пословног сарадника или калфе са јасним циљем очувања посла или занатске делатности. Било је и случајева да младићи узимају и старије удовице, наравно из чисто материјалних разлога. Посебан случај било је свештенство, које према канонима није могло ступити у други брак. Стога су млађе домаћице које су служиле у њиховим домаћинствима често биле предмет подозрења.

Последње странице овог значајног дела посвећене су „блудно живећим лицима“ или савременије партнерском, ванбрачном животу. Разлога за непостизање брачне заједнице, које ауторка конкретно помиње било је мноштво, а њени противници били су не само друштво већ и црква и држава. У случају последње две претежан разлог био је кршење њиховог ауторитета. Њихова реакција посебно је била уочљива 1840. када су власти организовале праву хајку раздвајајући невенчане партнере. Успех је као и у другим случајевима био половичан пошто су се стари партнери често

поново налазили настављајући живот у ванбрачној заједници.

Читајући закључне реченице овог јединственог дела прва асоцијација до које можемо доћи је свакако појам антагонизма. Турско раздобље делимично је отклонило утицај цркве, укључујући и брак, што је изазвало вековно прибегавање практичнијем задовољавању брачне потребе, изродивши укорењене, мада често и разнородне народне обичаје. Црква, којој је у нововековној српској држави, за разлику од већине еропских, поново припала улога регулатора брачних односа, само је делимично у томе успела, повлађујући често већ постојећим народним формама. Исто је још у већој мери важило и за новонастале државне органе који су законским актима из 1837, потом 1844 и 1860. године приступили утврђивању законског оквире брачне заједнице. Ове супротности, како је истакнуто, стварале су животни раскорак у коме је свако налазио свој сопствени брачни пут.

Уз опсежан опис дела Александре Вулетић можемо додати само још и то да ширина искоришћене архивске и објављење грађе, као и многобројна литература недвосмислено говоре о вредности овог дела. *Брак у модерној Србији* оличава нове правце у домаћој историографији, ослобађајући је на око великих, али по суштини маргиналних тема. Ова књига сигурно пружа најтемељније сазнање о једној, можда и најважнијој друштвеној институцији.